

КЫРГЫЗ ТИЛИН ӨНҮКТҮРҮҮДӨГҮ КӨЙГӨЙЛҮҮ АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕР

Өзөктүү сөздөр: тилди өнүктүрүү, тил тарыхы, тилге байланышкан макалдар.

Макалада кыргыз тилинин тарыхы аны өнүктүрүү жөнүндө жана тилге байланыштуу макалдар берилген.

Тил-ар бир улуттун жеке өзүнө тиешелүү болуп, эл менен бирге жаралып, бирге жашап, бирге өнүгүп туруучу ыйыктын ыйыгы болгондуктан, элибиз анны ыйык «эне» түшүнүгү менен айкалыштырат.

Кыргыз тили мамлекеттин аталышы менен бирдикте айтылышы да тегин жерден эмес. Мамлекеттин өзгөчө ыйык тутканы андагы эл жана эл мекендеген жер болсо, элдин элдигин, улуттун касиетин, руханий жана маданий дөөлөттөрүн сактап, башка элдерден айырмаланып туруучу негизги белгиси да тил болуп саналат.

Байыртадан эле адам баласы касиети күчтүү төл сөздү ардактап, аздектеп келген. Дүйнөдөгү бардык эл ар нерсенин башталышы катарында дайыма «Адегенде сөз болгон» деген түшүнүктү кадырлап келишкен. Ал эми кыргыз эли «Өнөр алды – Кызыл тил», «Баарынан сөз улук», «Жигиттин сөзү өлгөнчө, өзү өлсүн» деп маселдетсе, сөзгө муюп, сөзгө конок берип, сөзгө жыгыла билген өзгөчө касиетке эгедер. Сөздөн алдырып, сөзүн танган, сөздүн жүйөсүн түшүнбөгөн кеп жебестерди эл сыйлаган эмес.

Ошону үчүн өзүнүн адабияты менен философиясын, маданияты менен музыкасын, тарыхын оозеки түрдө сактап, ушул күнгө чейин жеткирди. Ал эми бул баа жеткис кенчтерди кылымдан кылымга оозеки сактап, өнүктүрүп, өөрчүтүп келген элибиздин талантына таң бербей кое албайбыз. Андай таланттарга кыргыз эли өтө бай. Мухиттей болгон зор дастанды айткан манасчылар, төкмө акындар, комузчулардын ар бири жөнүндө өзүнчө сөз кылууга арзыйт. Ар бири талант дереметине, табиятка болгон көз карашы, сезим баамчылдыгына жараша элдик казынаны байытышкан. Элдин чыгармаларында нарк, салт, асыл баалуулуктар жөнүндө кеңири сөз кылууга болот. Эмгек, намыс, өмүр, өлүм, турмуш-тиричилик, ыйман тууралуу айтылган элдик чыгарма-лардын тарбиялык мааниси зор жана бүгүнкү күнгө чейин өтө актуалдуу. Ошондуктан улуттук дөөлөттү бекем сактап, бабалар калтырган мурастарды кийинки муундарга жеткирүү ар кимибиздин милдетибиз.

Эгерде тарыхка кайрылсак, Фран-цияда XVI кылымга чейин илимий иштер, иш кагаздары латын тилинде гана жазылган. Француз агартуучулары Д.Дидро, И.Гольбах, Гельвеций, Ж.Руссолордун арасында француз тили мамлекеттик статус, латын, француз мектептери, окуу жайлары ачылып, иш кагаздары эне тилинде XVI кылымдан баштап жүргүзүлө баштаган.

XVII кылымга чейин Англияда француз тили мамлекеттик тил болуп келген. Король айласыздан англис тилине мамлекеттик статус берип, XVII кылымдан баштап англис тили колдонула баштаган.

XIX кылымга чейин Россияда жогорку окуу жайларында, алсак: Славян-грек-латын академиясында, Рос-сиялык академияда сабактар грек, фран-цуз, немец тилдеринде жүргүзүлгөн.

1755-жылы Москва университети ачылып, анда үч факультет (юридика-лык, философиялык, медициналык) болгон. Ал факультеттерде сабактар немец, француз тилдеринде жүргүзүлгөн. М.Ломоносовдун ишмердигинин аркасында университетте немец, француз тилдеринде сүйлөй албаган студенттер үчүн чакан группалар ачылып, сабак орус тилинде жүргүзүлгөн. Ошол

мезгилде айрым окумуштуулар: «орус тили турмуш-тиричиликтин тили, илимий эмгектер кантип орус тилинде жазылсын», - деп туура эмес баа беришкен. Ошондуктан, тигил же бул тил өзүнүн өнүгүшүндө белгилүү кыйынчылыктарды башынан өткөрөт. Кыргыз тили да убагында жогорудагыдай оор түйшүктү башынан кечирген. Эгер биз, бүгүнкү күнү, кыргыз тилине күйбөсөк, аны өнүктүрүүгө, өстүрүүгө өз салымыбызды кошпосок, эртең кеч болуп калары анык.

Кыргыз эли сандаган кылымдарды карыткан тарыхый жолунда эчен ирет кыргыздуу согуштарды башынан кечирип, көптөрү кырылган. Эчен ирет ырайымсыз баскынчылардын талоонуна түшүп, бийлигинен да ажыраган. Бирок ал татаал, машакаттуу турмуш сапарында ак калпактын төбөсүн дайыма көргөзүп, өзүнүн эң кымбат нерсеси болгон эне тилин жоготкон эмес. Аны байытып, өркүндөтүп, муундан муунга асыл мурас катары өткөрүп келген. Демек, тил бар кезде, эл да бар.

Байыркы замандардан бери кыргыз эли бардык кесиптерди, өнөрлөрдү барктап-баалап, тил аркылуу элдигин сактап, кылычынан кан тамган душмандардын, тилинен бал тамызуу менен жеңип келгендигин тарых тандырбайт.

Кыргыз тили - түрк тилинин ичинен эң байыркыларынан болгону тарыхый булактардан белгилүү. XI кылымда көрүнүктүү ойчул Махмуд Кашкари кыргыз тилин нукура, таза түрк тилдеринин бири катары баалаган.

Орус окумуштуусу В.В. Радлов: «Кыргыздардын сүйлөгөнү ыргактуу. Ар сөзгө чечен, чукугандай сөз тапкыч» - деп, кыргыздардын чечендик өнөрүн жогору баалаган.

Кыргыз тили – кыргыз элинин асыл байлыгы. Кыргыз эли айлап айтса түгөнгүс «Манас» эпосу баш болгон сөз өнөрүнүн берметтерин жараткан. Булар кыргыз тилинин үлкөн байлыгынын, көркөмдүк кудуретинин айкын күбөсү. Эл жараткан көркөм мурас, анын классикалык үлгүлөрү эч качан өлбөй жашоосун уланта берет.

Буга мисал кылып ар кандай мифтер, легендалар, жөө жомоктор, эпостор, ташка жазылган жазуулар, орто кылымдагы дидактизмге сугарылган дастандар менен махабат жөнүндөгү кереметтүү баяндар улуттук көркөм сөз өнөрүнүн өлбөс өчпөс уюткуларынан болуп саналат.

Кыргыз тилинин мамлекеттик статус алганына 17 жылдын жүзү толду. Андан бери тилибизде өзгөртүүлөр, өркүндөөлөр болдубу же болгон жокпу деген суроого бир беткей жооп берүү чындыкка жатпайт. Албетте, өзгөрүүлөр, өркүндөөлөр болду. Атап айтсак, басма сөз эркиндигине байланыштуу мезгил-дүү басылмалар мурдагыга караганда кыргыз тилинде алда канча көп жана ар кандай нускаларда чыга баштады. Алар азбы, көппү кыргыз жазма тилин өнүктүрүүгө, жайылтууга сөзсүз өз салымын кошуп келе жатат. Мезгилдүү басылмалар коомдун, мамлекеттин өнүгүшүнө, ички жана сырткы карым катнаштарга, алакаларга жараша кыргыз тилин эки булакатын: ички тил байлыктарын жана кабыл алынган сөздөрдүн эсебинен өз мүмкүнчүлүктөрүнө жараша байытып жатышканын да эч ким тана албайт.

Экинчи, кыргыз тилинде чыккан китептер эне тилибиздин байлыгын, мүмкүнчүлүгүн пайдаланбай келген эбегейсиз бай казынанын капкагын ача баштады деп айтууга толук негиз бар. Эне тилибизде илимий, көркөм, тарыхый, публицистик жана башка жанрдагы китептерди чыгарууга эч бир тоскоолдук болбой жарыяланууда. Айрыкча кыргыз элинин рухий бай казынасын камтыган «Эл адабияты» сериясын «Манас» эпосунун вариант-тарын, «Кыргыздар» жыйнагынын он томдугун, бир катар энциклопедиялык сөздүктөрдүн жана башка адабият-тардын жарык көрүшү – бул кыргыз жазма тилинин, кептин толук маанисинде, кыргыз элине кадимкидей кызмат кылып жаткандыгынын далили. Ушундан улам кыргыз жазма тили өнүгүүнүн жолунда бара жатат деп ишенимдүү түрдө айтууга болот.

Ошол эле учурда кыргыз оозеки тили, сүйлөшүүсү белгиленген 17 жылдын ичинде дээрлик

өзгөргөн жок, өзгөрсө да ал олуттуулукка ээ боло албады. Эмне үчүн? Ким күнөөлүү? Эмне кылыш керек?...

Аталган мезгилде мындай суроо-лордун тегерегинде жүздөгөн макалалар жазылып, ондогон чогулуштар, минде-ген адамдар жалындуу сөздөрүн сүйлөп, айыптабаган адамыбыз, күнөөлөбөгөн мекемебиз калбай, баардыгынын мүчү-лүш жактарын айтып айыпка жыгып келебиз. Ар кандай иш чараларды белгилеп, башкаларды «кыргызча сүйлөбөйсүң» деп жемелегенге чейин жеттик.

Бирок, бардык аракетинен бир нерсени, эң негизги нерсени айтпайбыз. Ал – «мен эне тилим үчүн, мамлекеттик тил үчүн эмне кылдым?» деген маселе.

Кыргыз тили, баарынан мурда, жалпы кыргыз үчүн жана ар бир кыргыз үчүн керек. Эне тилибиз биринчиден, ар бир кыргыз үчүн андан кийин жалпы элибиз үчүн керек. Бул маселе боюнча миңдеген кыргыз ушул мезгил ичинде айтып да, жазып да келе жатканына карабастан эне тилибиздин өнүгүшүндө али мүчүлүш-төр аз эмес. Ошол сыяктуу жетиш-пегендиктерди эл айткандай аткаrsa эне тилибиз сөзсүз өнүкмөк.

Башка улуттардын өкүлү болгон мекендештерди күнөөлөп, коңшулаш өлкөлөрдү мисал кылабыз. Кызык, өзүбүз сүйлөбөгөн, өзүбүз сүйбөгөн эне тилибизди башка улут сыйлайбы, сүйлөйбү? Коңшулаш өлкөлөрдө жергиликтүү эл өз эне тилинде сүйлөйт аны сыйлайт.

Ошондуктан, тилибизди аздектөөдөн ар кимибиз өзүбүздөн, өз үйбүлөбүздөн баштасак, эне тилибизди өнүктүрүүнүн бирден – бир жолу да, келечеги да кеңейет беле деп ойлойм.

Мамлекеттик тилге байланыштуу экинчи көйгөйлүү маселе тилди саясаттын куралына айландыруу. Дүйнөлүк тарыхта тилге кийлигишпеген саясат жыргаган эмес, болсо ошонун өзү чоң жетишкендик. Ошондуктан элдин биринчи милдети – өзүнүн эне тилинде сүйлөгөндөй болсо, экинчи кабыл алынган мамтилдик законуна ылайык аны аткаруу болуп саналат.

Тилдин өнүгүшүн, атайын иш – чараларына бай ийдирип же кызыктыруу менен камсыз кылгандай болууга жетишүүбүз керек.

Тил жалпы элдик, улуттуку болгондуктан ошол тилде сүйлөөгө жетишкендей болууга тийишипиз.

Демек, эне тилибиздин өнүгүшү ар бир адамдын, ар бир кыргыздын ишенимдүүлүгүнө түздөн – түз байланыштуу.

Мындай пикирди айтуу менен мамлекеттик деңгээлден тартып ар бир мекеме, ишканаларга чейинки мамлекеттик тил боюнча жүргүзүлүүчү иш-аракеттерди аткарууга милдеттүүбүз.

Мамлекеттик тил маселеси тууралуу учкай айтылган пикирибизди мындайча жыйынтыктайбыз:

Биринчи. Кыргыз тилин өнүктүрүү ар бир кыргыздын атуулдук парызы, анын ар-намысын, билимин, маданиятын, көрсөтүүчү эң негизги ыйык милдети.

Экинчи. Кыргыз тилин эне тил катары окутуунун сапатын көтөрүп, мазмунун жаңылоо, толуктоо зарыл.

Үчүнчү. Туруктуу жазуу эрежесин кабыл алуу.

Төртүнчү. Кыргыз тилинин көп коомдук түшүндүрмө сөздүгүн басып чыгаруу бүгүнкү күндүн зарыл милдети.

Бешинчи. Кыргыз тилинин кеп маданиятын лингвистикалык жактан терең иликтөө керек.

Алтынчы. Ата-бабалардын эне тилине болгон мамилесин ардактоосун жаш муундарга жеткирип, бул жагынан андагы көп иштерди аткарууга тийишпиз.

Жетинчи. Кыргыз тилин сактоо, барктоо боюнча улуу муундун өкүлдөрүнүн, чечендердин, мугалимдердин, жазуучулардын жана искусство адамдарынын аракеттерине чоң маани берип, ага коомкордук кылууну жолго коюу керек.

Сөзүмдүн акырында, ата-бабаларыбыз мурас кылып калтырган, нечен кылымдар бою калктын ой тилеги менен бирге жашаган, кулакка угумдуу, көңүлгө сиңимдүү, ойго толумдуу, айтууга элпек, көркөмү көңүлдү тойгузган мааниге бай, өткүрлүгү сөөктөн өткөн, макал-лакаптардын залкар акылмандардын, кара кылды как жарган калыстыгы менен калың элге белгилүү болгон, ар кимди өзүнө тарта куштарланып турган сөз берметтерине назар салсак.

Тилге байланыштуу макалдар.

Кыска сөз кыжаалат кылбайт.

Маңыз сөздө маани жок.

Эне тилин билбеген-элин сүйүп жарытпайт.

Жакшы сөз жанды жыргатат,

Жаман сөз жанды кейитет.

Мыкты сөздүн орду даяр.

Мылжың сүйлөсөң, шылдың болосуң.

Найза жарасы-денеде,

Сөз жарасы-жүрөктө.

Орундуу унчукпай коюу орунсуз сүйлөгөндөн артык.

Сөз болоттон катуу.

Сөз жебе эмес, бирок айтылса жебеден жаман,

Сөз курал эмес, бирок андан адам өлөт.

Сөз жүрөктүн ачкычы.

Сөздөн коркпогон, союлдан да коркпойт.

Өзгөнүн сөзүнө ишенгенче, өзүнүн көзүнө ишен.

Өз сөзүңдүн ээси бол.

Өз учурунда жана өз орду менен айтылган сөз.

Жазуу менен мөөрдөн күчтүү.

Адабияттар

1. Абдулдаев Э., Давлетов С., Иманов А., Турсунов А. Кыргыз тили (пединституттардын Пед. фак үчүн) - Ф.: Мектеп, 1986.
2. Акматалиев А. Баба салты, эне адеби: элдик салт. – Бишкек, 1993.
3. Ибраимов М. Кыргыз макал-лакап учкул сөздөрү. – Карабалта, 2005.